

1. Сваричевський А. Буду жити... Слідами Лесі Українки на Хмельниччині. -Хмельницький: Поділля. 1991. -С. 7, 9.
2. Сваричевський А. Себе Українкою звала. - Хмельницький: Еврика. 2001. -С. 25-29, 32-42.
3. Сваричевський А. Дорогі мої жінки. -Хмельницький: Еврика. 2002.-С. 7-8, 13, 14.
4. А.В.Сваричевський - краєзнавець і педагог. Бібліографічний покажчик. - 1995, Хмельницький, -С. 9, 12, 15-17, 26.
5. Закоханий у рідний край. А.В.Сваричевський - краєзнавець, педагог, публіцист. Статті, рецензії, відгуки, листи, бібліографія. -1999, Хмельницький. -С. 3, 34, 36, 37, 39, 43.
6. Попонне в листах і архівах Лесі Українки //Полонному 1000 років: Матеріали міжнар. наук.- практ. конф. 15-17 черв. 1995 року> - Полонне - С. 98-99.
7. Олена Пчілка і Волинь //До 150-річчя від дня народження Олени Пчілки та 50-річчя Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки: Матеріали науково-практичної конференції 29-30 червня 1999 року. - Луцьк -С.36-37.
8. Болохівщина: земля і люди //Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Велика Волинь " 23-24 червня 2000 року - Хмельницький - Стара Синява -Любар. -С.300.
9. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи // Науковий збірник 2002 рік - Кам 'янець-Подільський -С. 402.
10. Облікова документація Хмельницького ВОПІК.
- 11.Державний реєстр пам'яток Хмельницької області.
- 12.Перелік виявлених та новопоряджених пам'яток історії та мистецтва Хмельницької області.

Валентина НАДОЛЬСЬКА (Луцьк)

ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Етнічна структура населення Волинської губернії впродовж всього періоду її існування у складі Російської імперії характеризувалася наявністю іноетнічних компонентів у переважачому масиві автохтонного українського населення. Серед етнічних груп, які в різний час мешкали у краї, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості, традиціями господарського, соціального і культурного життя, а також чисельністю вирізнялися євреї. В 1850 р. на території краю їх проживало 172 207 осіб обох статей [1]. У статистичних аналізах Волинь за чисельністю єврейського населення випереджала інші губернії смуги єврейської осілости, поступаючись лише Віденській та Ковенській губерніям [2].

Через обмеження царським урядом території розселення євреїв у Російській імперії взагалі і смузі осілости зокрема переважна їх більшість скупчувалася у міських населених пунктах. Так у містах Волині частка єврейського населення становила: у Житомирі - 46,6 %, Новограді-Волинському - 55,5 %, Володимирі-Волинському - 59,5 %, Луцьку - 59,7 % загальної кількості мешканців. У містечках кількість мешканців єврейської національності була ще більшою: у Любомлі - 73,8 %, Рожищах - 82,7 % [3, 10-12]. Лише 10,02 % всіх євреїв губернії були розселені у сільській місцевості. Своєю залюдненістю єврейськими мешканцями вирізнялася поліська частина Волинської губернії - повіти Новоград-Волинський, Рівненський, Старокостянтинівський, Луцький.

Зосередження євреїв у західних регіонах імперії, зокрема на Волині, запобігання розселенню їх у великоросійських губерніях обмежувало сферу їх економічної діяльності. Обмежувальне спрямування щодо господарювання євреїв мала й законодавча діяльність російського самодержавства. Жорстка адміністративна регламентація суспільних процесів, у тому числі й економічних, перешкоджала зміні форм єврейської господарської діяльності, в ряді випадків звужувала їх економічні можливості. Тому напрямки економічної діяльності євреїв смуги осілости у XIX - на поч. XX ст. залишалися традиційними. Це були торгівля, лихварство, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів. Разом з тим у XIX ст. в Росії бере свій початок історія єврейського землеробства, явища цікавого і певною мірою унікального, оскільки така сфера господарювання була непритаманною єврейському населенню протягом століть [4, 25].

Ще "Положення про євреїв" 1804 р., вироблене Особливим комітетом після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії й появи в зв'язку з цим „єврейського питання", надавало євреям право купувати й продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільняло їх від податків [5, 311]. Такими заходами російський уряд сподівався залучити євреїв до хліборобської праці, в першу чергу сприяти їх переселенню в новоросійські степи. Але традиції економічного життя суперечили намірам уряду щодо включення євреїв до сфери виробництва на селі, тому серед них перехід до селянського стану в цей час не набув значного поширення.

Залучення євреїв до сільськогосподарської праці також ускладнювалося різноманітними законодавчими й адміністративними обмеженнями, відсутністю у спадкових міщан навичок сільськогосподарської діяльності. Окрім того, євреї добре усвідомлювали нестабільність свого становища, що підтверджувалося їх неодноразовими виселеннями із сіл [6, 116].

„Відкрити євреям вільний шлях для занять землеробством і промисловістю" - таким завданням керувався російський уряд, приймаючи в 1835 р. нове „Положення про євреїв". Документ підтвердив право євреїв переходу в селянський стан (ст.24), відведення для цього казенних земель (ст. 27), купівлі приватновласницьких наділів (ст.35) та їх оренди (ст.36) [7, 15].

Після прийняття Положення в західних губерніях Російської імперії в 30-х рр. XIX ст. з'являються перші єврейські землеробські колонії. На Волині такі поселення - колонії Антонівка, Осова, Мочулки у Рівненському, Ігнатівка у Луцькому та

Баторийська в Новоград-Волинському повітах були закладені в 1836 році [8, 146]. Продовжився цей процес і в наступні роки. Так нотуючи свої враження від подорожі по Волині, відомий польський письменник І.Крашевський писав: „Де-не-де на Волинському Поліссі недавно утворилися поселення євреїв землеробів. Купили вони землі серед знищених лісів. Побудували будиночки у глухому лісі. Посеред лісу і болота виїжджаєш на вулицю, оточену з обох боків будиночками. Ті хатки брудні, з одним вікном, там хата тільки будується, там тільки збудована- все заселене самими тільки євреями. Особливе те поселення називається Новий Єрусалим” [9, 156-157].

До проблеми формування дрібного єврейського землеволодіння в Росії повернулися в 40-х рр. XIX ст. І якщо купівля окремими євреями великих земельних наділів в цей період ставала наслідком об'єктивних економічних процесів, то введення дрібного єврейського землеволодіння здійснювалося в імперії переважно адміністративними заходами.

26 грудня 1844 року за ініціативою міністра державних маєтків графа Кисильова було видано "Положення про євреїв- землеробів". Відповідно до цього документу в смузі осілости євреям, не залежно від того якою діяльністю вони займалися, дозволялося переходити у селянський стан; із державних земель їм надавався наділ (5-8 дес.), який заборонялося здавати в оренду чи продавати особам іншого віросповідання; на євреїв поширювалося право проживання на приватних землях й набуття приватної власності; для хліборобів впроваджувалася ціла низка пільг (звільнення від сплати недоїмок, на 10 років від сплати податків і виконання натуральних повинностей, на 25 років від військової повинності) [10, 1891-1892]. У перші три роки колоністи могли залучати до роботи у своїх господарствах місцевих селян з метою оволодіння навиками землеробської праці, їм надавалась грошова допомога у розмірі 175 руб. на родину, яка бралася із сум коробкового збору. В 1849 р. були утворені спеціальні ошадні і допомогові каси для євреїв-поселенців. У першу чергу російський уряд намагався здійснити досить масштабний експеримент, спрямувавши єврейських колонізаційний рух на землі Півдня України. Разом з тим без уваги не був залишений і Південно-західний край - губернії Київська, Подільська і Волинська.

В результаті практичної реалізації статей положення 1844 р. у Волинській, як і в інших західних губерніях, процес формування єврейських землеробських колоній активізувався. За свідченнями всіх губернаторів західного краю, євреїв притягувало до землеробства в першу чергу бажання звільнити своїх малолітніх синів від рекрутства. Військова служба, яка тривала в Росії 25 років, була справжнім пострахом для молоді та їх батьків. Тому надання такої пільги зацікавило окремі єврейські родини, спонукало їх до переходу в хліборобський стан. Іншими причинами стали: надзвичайна бідність, відсутність притулку, а також низький попит на будь-яку їхню виробничу діяльність внаслідок великої скученості [11, 105].

Більшість євреїв-хліборобів осідала на казенних землях, менша - на землях приватних власників на правах чиншовиків [12, 188]. Були і такі поселення, які виникали завдяки купівлі землі у приватних власників. Прикладом останніх на Волині може служити колонія Софіївка Луцького повіту. В 1844 р. після від'їзду з колонії німців-менонітів власник Бучковський продав землю 40 родинам євреїв. Укладена угода передбачала сплату 1 тис. руб. при початковому завдатку 250 руб., решту грошей колоністи повинні були сплатити пізніше на користь Чарторийського римо-католицького костелу [13, 144]. Ревізькі списки 1858 р. на сорок шість сімей євреїв (267 душ чоловічої статі) засвідчили їх проживання на власній землі. Колонії належали 431 десятина зручної для обробітку землі, 80 дес. під лісом, 2 дес. незручної землі (всього 531 дес.) [14]. Колонії, які утворювалися на придбаних у власність землях, формувалися заможними верствами єврейства, адже для купівлі землі потрібні були чималі гроші.

Перехід євреїв до селянського стану на Волині, як і в інших західних губерніях, не набув масового характеру. Бажаючи зайнятися сільськогосподарським виробництвом змушені були долати чималі труднощі, пов'язані як зі складністю процесу одержання допомоги, свавіллям місцевих чиновників, так і необхідністю перебудови власних умов життя. Ось як про перші роки проживання в колонії Софіївка згадували її мешканці: „... на землі довелося приступити до корчування й розпочати працювати. В той час висаджували переважно квасоллю, картоплю, горох, свинопас. На ціле поселення був лише один плуг, який повинен був виконувати роботу за 40 плугів. Поступово окремі родини почали купувати собі плуги і в зв'язку із збільшенням їх кількості, рільництво почало розвиватися краще” [13, 145].

Не зважаючи на труднощі процес формування на Волині єврейських землеробських колоній тривав, місцева влада продовжувала й надалі фіксувати в губернії їх появу. У 1849 р. в Луцькому повіті заснована колонія Олізарка. В звіті Волинського губернатора про стан губернії за 1850 р. відзначається перехід із міщан у землероби 20 сімей євреїв чисельністю 120 душ [15]. Селянські колонії Могулки й Мале Селище Рівненського повіту з'явилися в 1851 р. [6, 118].

Відповідно до положень закону від 19 серпня 1852 р. у кожній із західних губерній для зібрання інформації про євреїв, які виявили бажання вступити до селянського стану, були створені спеціальні губернські комітети, які підпорядковувалися губернським палатам й управлінням державного майна. До обов'язків новостворених інституцій віднесено призначення євреям наділів із казенних земель, контроль через довірених чиновників за станом єврейських колоній [16, 167]. У 1855 р. в губернії вже налічувалося 1564 євреїв, зайнятих сільськогосподарським виробництвом [17,742]. Єврейські землеробські колонії на цей час існували у семи повітах Волині, серед них були найбільш чисельними в Рівненському (497 чол.), Луцькому (459 чол.) та Лубенському (240 чол.).

Однак через сім років 23 жовтня 1859 р. царським указом поселення євреїв на казенних землях у західних губерніях призупинено. Урядова допомога бажаючим перейти до продуктивної праці була згорнута. Нові колонії продовжували створюватися лише на приватних або орендованих наділах.

Таке рішення стало однією з причин малопоширеності такого роду занять серед єврейського населення. Головною ж перешкодою виявилася певна упередженість у ставленні до сільської роботи, національні традиції економічного життя. У 1870 р. в трьох губерніях Південно-західного краю існувало 56 єврейських хліборобських колоній, в яких мешало 14 000 осіб [18, 672].

Обстеження 1883 - 1884 рр. офіцерами Генерального штабу Київського військового округу Волинської губернії засвідчило незначну поширеність сільськогосподарського виробництва серед єврейського населення краю. Концентруючись переважно у поліських повітах губернії, євреї-землероби складали лише 0,5 % загальної чисельності єврейського населення Волині.

Таблиця. Єврейські землеробські колонії Волинської губернії [12,188; 19,157].

Назва повіту та колоній	Кількість колоній	Кількість євреїв	Кількість землі (дес.)
1.Житомирський	1	97	27
2.Овруцький	1	42	35
3.Новоград-Волинський	1	72	59,65
4.Рівненський	4	1510	3166,21
сл.Могулка		314	
сл.Антонівка		323	
с.Мале Селище		358	
кол.Осова		515	
5.Луцький	5	1257	464,85
кол.Софіївка		422	
кол.Ігнатівна		245	
кол.Руденська		36	
кол.Жолудська		210	
кол.Олізарка		344	
6.Дубенський	1	480	100,37
кол.Озеряни			
ВСЬОГО	13	3458	3853,08

Із таблиці видно, що найбільше колоній було в Луцькому і Рівненському повітах (69,2 % від загальної кількості). В них мешкало 80,2 % усіх євреїв-землеробів Волині, які користувалися 94,2 % землі, яка була в єврейських колоніях краю. Саме в цих повітах було найбільше казенних маєтків, придатних для поселення євреїв.

У 80-х рр. XIX ст. допомогу євреям-землеробам було запропоновано з боку громадських організацій Російської імперії. В 1880 р. з ініціативи петербурзького філантропа С.С.Полякова започатковує свою діяльність „Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії”. В його створенні активну участь також взяли барон Г.О.Гінзбург, О.Зак, Л.Розенталь та ін. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, які починали займатися землеробством, і ремісникам, які їх обслуговували. Воно створювало ремісничі й сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах [6, 117]. Однак, це істотно не впливало на поліпшення фінансового стану євреїв-землеробів, який залишався складним. Останнє не сприяло активізації процесу переходу євреїв у стан землеробів.

Частина євреїв-колоністів господарювала досить справно, але для більшості з них землеробство залишалося заняттям чужим. Тому чимало євреїв, навіть перейшовши в стан землеробів, продовжувало займатися ремеслами, торгівлею, наймаючи для проведення сільськогосподарських робіт місцевих селян [20]. Тому не дивно, що на сучасників вигляд єврейських землеробських колоній справляв гнітюче враження. Саме такий їх стан, наприклад, засвідчено у матеріалах етнографічно-статистичної експедиції П.Чубинського [12, 188].

Причини такого становища коренилися в першу чергу в усталених впродовж століть традиційних формах господарської діяльності. В зв'язку з цим дослідник А.П.Суботін писав: „... не можна за помахом пера створити землеробський стан... не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, відразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою” [21, 182].

Всі названі вище чинники призвели до того, що в кінці XIX - на початку XX ст. кількість євреїв-землеробів у Волинській губернії не лише не зросла, а навіть скоротилася. Так, якщо за даними канцелярії Комітету міністрів у 1895 р. у краї їх мешкало 4146 чол. [22], то в 1913 р. - уже 2671 чол. [23, 10]. Перепис 1897 р. засвідчив, що лише 1,2 % євреїв-землеробів безпосередньо займалися сільським господарством. Якщо до них додати ще й членів їхніх сімей, то і тоді цей показник не набагато зросте й буде становити 1,9 % [24, 168]. Це було значно менше, ніж у цілому по губернії смуги осілості, де за даними 1897 р. сільським господарством займалося 3-4 % євреїв [4, 27].

Таким чином, царизмові не вдалося змінити традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли. Навіть віднесені офіційною статистикою до землеробів мешканці єврейських хліборобських колоній намагалися виступати в ролі посередників між виробниками та покупцями сільськогосподарської продукції. Неefективність політичних заходів разом з тим зумовлювалася непослідовністю їх реалізації, досить швидким згортанням реальної допомоги євреям-землеробам. Саме це засвідчив й процес формування та розвитку єврейських землеробських колоній в XIX ст. на Волині.

- 1 Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІА), ф.442, оп. 1, спр.8884, арк.20-21.
2. Волинские губернские ведомости. - 1866. - № 48.
3. Статистический временник Российской империи. Серия 3. Вып. 2 Еврейское население и землевладение в Юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. - СПб., 1884. - 78 с.
4. Самарцев І.Г. Євреїв України на початок XX ст. // Український історичний журнал. - 1994. - № 4. - С. 19-29
5. Полное собрание законов Российской империи. Вып.2. Т.X. - СПб., 1806. - С.308-328.
6. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). 4.1. - К., 1992. - 158 с.
- 7 Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. - СПб., 1904. - 176 с.
- 8.Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем /Под общ. ред. Л.Каценельсона и Д.Гинцбурга. -СПб., б.г.-Т.12.-960 с.
9. Kraszewski J.J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. - Wilno, 1840. - 232 s.
- Ю.Свод законов Российской империи дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг./Под. Ред. А.А.Добровольского. Второе издание. - СПб., 1913. - Кн.2. -Т.V- IX. - 2756 с.
- И.Вайнштейн Д. До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії// Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії. -К., 1928. -Кн.1. - С. 105 - 115.
12. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. - СПб., 1872. -Т.7.- 606 с.
13. Szulminski M. St. Zołjowka // Rocznik Wołyński. T.IV.- Równe, 1935. -S. 137- 156.
- 14.Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр.567, арк. 7.
15. ЦДІА, ф.442, оп. 1, спр.8121, арк.90-91.
- 16.Оришанский И. Евреи в России. Очерки и исследования. Вып.1. - СПб., 1872. - 263 с.
17. Еврейская энциклопедия. - Т.5. - 960 с.
18. Жиди // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В.Кубійович. - Львів, 1993. - Т.2. - С. 670 - 680.
- 19.Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. 4.1. - К., 1887. -368 с.
20. ЦДІА, ф.442, оп.48, спр.38.
21. Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-западной России за лето 1887 г. Вып.2. - СПб., 1890. - 240 с.
22. ЦДІА, ф.442, оп.618, спр.261, арк.375.
- 23.Обзор Волынской губернии за 1913 год. - Житомир, 1914. - 106 с.
- 24.Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. - СПб., 1904. -282 с.